

Roma fiatalok munkaértékei

BOCSI VERONIKA* – CSOKAI ANITA**

* Debreceni Egyetem, Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar
Társadalomtudományi Tanszék

** Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola,
Neveléstudományi doktori program

Bevezetés

A munkaértékek egyrészt tartalmazzák az ideálisnak tartott munka jellemzőit, a munkára irányuló attitűdöket, valamint szociális, egzisztenciális és önkiteljesítésre irányuló elemeket is magukban foglalnak. Az értékpreferenciáknak ez a rendszerre magán viseli a szociokulturális háttér hatásait, s mint az „általános” értékek, a munkaértékek is képesek alakítani a tényleges cselekvéseket – jelen esetben a munkaerő-piaci választásokat, magatartásformákat és célokat. A magyarországi roma társadalom integrációjának egyik leginkább problematikus szála a munkaerő-piaci jelenléthez kapcsolódik – ugyanakkor nagymintás vizsgálatok hiányában feltehetjük azt a kérdést, hogy a roma populáció eltérő beállítottságokkal jellemezhető-e a vizsgált területen, s másképpen hatnak-e az esetükben a preferenciákat kialakító tényezők (például iskolai végzettség, életkor, anyagi helyzet). Tanulmányunk elméleti részei egyrészt a munkaértékek fogalmát járják körül, másrészt pedig a roma fiatalok munkaerő-piaci jelenlétét érintik. Az empirikus munkánk alapját a Kutatópont által felvett Magyar Ifjúság 2012 kutatás képezi, amely a 15 és 29 év közötti magyar fiatalok reprezentatív mintáján alapul.¹

A roma népesség munkaerő-piaci jellemzői

Hazánkban a legnagyobb munkaerő-piaci feszültségekkel rendelkező etnikai kisebbség a cigányság (Őry 2005). Köszönhető ez egyrészt a társadalmi előítéleteknek, másrészt pedig annak, hogy a romák nagy részének iskolázottsága, gazdasági, társadalmi helyzete jelentősen eltér a nem romákétól. A cigány népesség deprivált helyzetét több tényező együttes jelenléte határozza meg. Ezek között konkrét és nehezen megragadható tényezőket egyaránt találunk. A „kemény” tényezők közé soroljuk az alacsony foglalkoztatottsági szintet, a versenyképesség hiányát, az alacsony mobilitási lehetőségeket, az alacsony képzettséget, „az iskolarendszer kiegészítő mechanizmusainak hiányát” és a lakóhely települési, térségi, regionális hátrányait

¹ A kutatásról bővebben: <http://kutatopont.hu/szolgalattasok/tarsadalomkutatasi>

KÖZELKÉP – Tanulmányok

(Cserti Csapó 2008). A hátrányos helyzetet előidéző tényezők másik csoportja feltehetően a roma népesség attitűdjében, értékrendszerében, a családhoz és a közösséghez fűződő viszonyaiban gyökerezik.

A cigány lakosság munkaerő-piaci elhelyezkedését legnagyobb mértékben gátló tényező az iskolázottságukban keresendő (Óry 2005). Liskó (2005) olyan roma és nem roma középiskolások körében végzett vizsgálatot, akik szakiskolák melletti kollégiumokban laktak. Az alábbi táblázat a roma és nem roma szülők munkahelyi foglalkoztatottságát szemlélteti.

1. táblázat: A szülők munkaerő-piaci aktivitása a „Szakképző kollégiumok” 2003-as lekérdezése alapján (százalékban megadva)

Etnikum	Mindkettő aktív	Egyik aktív	Mindkettő inaktív	Összesen
Roma	18,2	42,9	39,0	77
Nem roma	52,3	41,0	6,7	23
Összes	50,5	41,1	8,4	100
N	749	610	124	1483

Forrás: Saját szerkesztés (Liskó 2005: 11)

A táblázatból kitűnik, hogy a fiatalok szüleinek munkanélkülisége óriási különbséget mutat. Amíg a nem roma családok egyharmada nem tapasztalta meg a munkanélküliséget, addig a roma családokban az egytizedet sem éri el az arány. A roma felnőttek visszakerülési esélyei a munkaerőpiacra egyre csökkennek, és ez nagyban befolyásolja gyermekeik esélyeit és jövőjét.

Kemény István és Janky Béla a 2003-as országos reprezentatív romakutatás adatai alapján állapítja meg, hogy a felvétel idején a 15–74 éves cigány népesség 21 százaléka volt foglalkoztatott (1993-ban 22 százalék volt az arány). A foglalkoztatottság terén jelentős különbségek mutatkoztak régiók és településtípusok szerint. Munkahely szempontjából legkedvezőbb a helyzet a fővárosban és környékén. Az ország középső részén a roma férfiak és nők 43 százaléka rendelkezett munkahellyel. A Dunántúlon a cigányok 28 százalékának, a keleti országrészben 14 százalékának volt munkája. A falvakban és városokban foglalkoztatott roma férfiak aránya magasabb, mint a szintén vidéken dolgozó roma nőké (Kemény Janky 2003).

A munkára irányuló attitűdök kialakulása szempontjából kulcsfontosságú a szülők munkavégzésének ténye, a végzett munka milyensége, annak státuszgeneráló szerepe. A roma fiatalok nagyobb hányada jelenleg úgy nő fel, hogy a munka szocializációjának ez a szülők munkavégzése által generált szála kimarad. Ez a trend az utóbbi évtizedekre jellemző, hiszen a reprezentatív vizsgálatok adataiból tudjuk, hogy a rendszerváltás előtt a roma felnőttek döntő többsége foglalkoztatott volt (s ez a kijelentés a nők esetében is igaznak volt tekinthető (Kemény – Janky 2003),

KÖZELKÉP – Tanulmányok

míg korábban a tradicionális szakmák adták meg a roma fiatalok munkára irányuló szocializációjának kereteit.

Egy korábbi írásunkban (Bocsi 2016) a Magyar Ifjúság-kutatás adatbázisaiból választottuk le a roma fiatalok almintáját, s bár a tanulmány célja az volt, hogy az oktatásról adjon átfogó képet, megvizsgáltuk a megkérdezettek főbb tevékenységi köreit (tanul, dolgozik, munkanélküli, gyermekét neveli és ellátásban részesül). A longitudinális eredmények arra utalnak, hogy a roma fiatalok nem kerültek közelebb a munka világához: emelkedett ugyan a tanulók aránya, amit mindenképpen pozitív irányú változásnak tekinthetünk, s csökkent a gyermeknevelés mellett ellátásban részesülők aránya is, ami kapcsolatba hozható a gyermekszámok csökkenésével. A roma fiatalok azonban nem jelentek meg nagyobb arányban a munkaerőpiacon. 2012-ben a 15–29 év közöttiek csupán 19%-a dolgozott, míg a munkanélküliek aránya 25% fölé emelkedett.

A munkaértékek fogalma és társadalmi beágyazottsága

A munkaértékek az egyes kultúrák központi magvát képezik (Ester Braun Vinken 2006), hiszen a munka minden egyes civilizáció fennmaradásának szemszögéből nézve kulcsfontosságú momentumnak tekinthető. Az így kirajzolódó preferenciák adnak meg számunkra egy speciális értékteret, amely az általános preferenciák egyik sajátos területének nevezhető. Mások szerint azonban kérdéses, hogy az így kirajzolódó mezők milyen viszonyban vannak a „tágabb” értékrendszerekkel: annak a részét képezik-e, s ha nem, akkor vajon azonos irányokba gravitálnak-e. Abu-Saad és Isralowitz (1997) a munkaértékeket a szocializációs folyamat kulcsmomentumainak tekintik, s hangsúlyozza, hogy azok sokkal kevésbé tekinthetők imperatívuszoknak, és a szükségletek, valamint a kielégülés korrespondenciájához kapcsolódnak. Céljuk ezen kívül, hogy útmutatást adjanak a munka eredményeinek és kimenetelének megítéléséhez, valamint a különböző munkaalternatívák közötti választásokhoz (Ester – Braun – Vinken 2006). A döntések, amelyeket a munkaértékek alakítanak, leginkább a szakma kiválasztásával, a továbbtanulási döntésekkel, a munkaerőpiac egyes szegmenseinek előnyben részesítésével és a karriertervekkel állnak kapcsolatban, de nem tekinthetjük azokat kizárólagos alakító tényezőnek. A munkaértékeken túl ugyanis az egyes választásokban az érdekek, a személyiségjegyek és a képességek is befolyásoló erővel bírnak (Duffy – Sedlacek 2007).

A munkával kapcsolatos preferenciák kiformalódása a szocializáció folyamatába van beágyazva. Tulajdonképpen valamennyi szocializációs ágens mentén megtörténhet az idevágó momentumok rögzülése direkt vagy indirekt formákban, formális és informális színtereken, és annak folyamata kapcsolódhat a modellkövetés, az azonosulás és az internalizálás jelenségéhez. A szülők munkaerő-piaci pozíciója, munkarendje, munkára irányuló attitűdjei a gyermekek elképzeléseire minden bi-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

zonnal hatást gyakorolnak. A folyamat ugyanakkor illeszkedik az aktuális gazdasági trendekhez is.

A munkaértékek kialakulását alapvetően két szakaszra oszthatjuk. Az első fázis az ún. foglalkoztatás előtti szocializáció, amelynek lefolyásában az elsődleges és a másodlagos színterek egyaránt részt vesznek. A család, az iskola, a szervezetek, a média és a kortárs csoportok mind tartalmaznak idevágó elemeket, ugyanakkor azok rajzolatai a legtöbb esetben tökéletesen nem egyeznek meg. Az itt megfogható jelenség leírható az értékek konfliktusának fogalmával, amely egyrészt jellemezhető a koragyermeckori tapasztalatok erejével, illetve azzal a lehetőséggel is, hogy az adott személy attól eltérő munkaértékek irányába mozduljon el. A szférák közötti távolságok különösen nagyok lehetnek a gyors gazdasági változások idején, de a társadalmi mobilitás során is szembesülnek az eltérő elvárásokkal és mechanizmusokkal az elmozduló személyek. A munkaértékek kialakulásának második szakasza a foglalkozás- és munkatapasztalatokhoz köthető, amely ráépülhet az előzetesen rögzült elemekre, ugyanakkor azokkal ellentétes is lehet. A prekoncepciókat a gyakorlati tapasztalatok nagy valószínűséggel módosítják, s a kibontakozó újabb rajzolatok igazodnak az egyének adottságaihoz és lehetőségeihez is (pl. családi állapot, gyermekek száma).

Ha ezt a gondolatmenetet a roma fiatalok munkaértékeinek kutatásához akarjuk illeszteni, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkára való szocializáció körülbelül két és fél évtizede a roma népesség esetében hiányosan valósult meg. A családon belüli szálak ott sérülhetnek, hogy a gyermekek „életterében” nem, vagy alig szerepelnek olyan felnőttek, akiknek az életét a munkavégzés ritmusa szabályozza, s a ténylegesen megvalósuló munkavállalás sokszor nem legális foglalkoztatottságot takar. A közmunkaprogramokban való részvétel ettől minden bizonnyal gyakoribb, itt azonban a munka státuszgeneráló szerepe nem ismerhető meg, illetve ez a foglalkoztatás sok esetben távolabb esik a hatékony és racionális munkaszervezéstől, s minden bizonnyal még távolabb a belső motiváción alapuló, ún. intrinzik elemektől. A munka szocializációjának másik szakasza, amely a foglalkoztatás utáni, gyakran korrekción alapuló elemeket foglalja magába, pedig nagyon gyakran ki is marad a roma fiatalok életútjából – láthattuk, hogy a 2012-es Magyar Ifjúság vizsgálat roma almintájában a dolgozók aránya nem érte el a 20%-ot sem (s a fiatal roma nők százalékos arányai még ettől is jelentősen elmaradtak).

S bár a szakirodalomban a munkaértékek és munkaattitűdök területén több tipológiát is találhatunk (Schwartz 1999, Holland 1973), jelen tanulmányunkban az extrinzik és intrinzik motiváción alapuló kategóriákat fogjuk felhasználni. Az extrinzik kategória mögött a jövedelemszerzés, a kiszámítható foglalkoztatottság, a jó munkakörülmények, a megfelelő mennyiségű szabadnapok, valamint a szünetek állnak. A munkaértékek ezen csoportjában a munka önértéke nem jelentős, inkább annak eszközjellege domborodik ki, s az elérendő célok a javak felhalmozására és

KÖZELKÉP – Tanulmányok

megszerzésére, valamint a munka és az élet egyéb területeinek a harmonikus összerendezésére irányulnak. Az intrinzik munkaértékek karaktere ezzel szemben inkább posztmaterális jegyekkel írható le, hiszen fontos elemként jelenik meg az autonómia és a kezdeményezőkézség a munka területén, illetve az egyén szintjén megvalósuló fejlesztés fontossága, a kihívások, valamint a teljesítményelv. A munka ezen értelmezése sokkal inkább kapcsolódik az önkifejezéshez, saját magunk kiteljesítéséhez, annak öncéljához, illetve a munkavégzés kevésbé tekinthető kényszer- és eszközjellegű jelenségnek (Ester – Braun – Vinken 2006). Ezek a kategóriák meghatározott társadalmi háttérrel bírnak: a magas társadalmi státusz, az értelmiségi lét inkább generál intrinzik motivációs elemeket, s a fiatalabb életkori szakaszok is inkább ehhez köthetőek. Ebből kiindulva azt feltételezhetjük, hogy a roma fiatalok esetében az extrinzik jegyek erőteljesebbek lesznek.

Az elemzés módszertana

Mint azt már korábban említettük, elemzésünkben a Magyar Ifjúság 2012 adatbázisát használtuk fel (N=8000), ami reprezentatívnak tekinthető a 15–29 éves korosztályra. A roma identitás felvállalása alapján választottuk le a roma almintát (N=625), ami annyiban torzíthatja a vizsgálat eredményét, hogy a roma identitás felvállalása vagy fel nem vállalása egyéni döntésen alapul, ami bizonyos társadalmi kontextusok esetében racionális döntésnek számít (Marushiakova Popov 2010, Pálos 2010). A munkaértékeket 12 itemmel mérték fel, amelyeket a megkérdezetteknek ötfokozatú skálán kellett értékelnük. A munkaértékek extrinzik, intrinzik, illetve szociális elemeket (pl. segítő szándék) egyaránt tartalmaztak. Háttérváltozóként a nemet, a szülők iskolai végzettségét,² az anyagi helyzet szubjektív megítélését,³ az életkort,⁴ a családi állapotot, a saját gyermek meglétét, illetve a főállású munkavállalás tényét emeltük be. Azt feltételeztük, hogy

- a roma almintá munkaértékei inkább lesznek extrinzik jegyekkel leírhatók,
- a regressziós elemzés során az etnikai hovatartozás munkaértékekre gyakorolt hatása akkor is szignifikáns marad, ha a modellbe beemeljük a szocio-

² A regressziós elemzésre dichotóm változót alakítottunk ki, s ezt futtattuk le az egész minta esetében (diplomás vagy nem diplomás szülő).

³ Itt öt kijelentéssel lehetett jellemezni az anyagi helyzetet (gondok nélkül élünk, beosztással jól kijövünk, éppen hogy kijövünk a jövedelmünkből, hónapról hónapra anyagi gondjaink vannak, nélkülözések között élünk). Ezek egy ötfokozatú skála értékeinek voltak megfeleltethetők. A regressziós modellbe az ötfokozatú skálának megfeleltethető szubjektív értékelést vontuk be a középérték kiemelésével. Az objektív anyagi helyzet változóját azért nem használtuk fel, mert a minta nagyobb hányada a forintban megadandó bevételekre nem tudott vagy nem akart válaszolni.

⁴ Itt három kohorszot alakítottunk ki (1983 és 1987 között születettek, 1988 és 1992 között születettek, 1993 és 1997 között születettek), míg a regressziós modellben kiemeltük a középső születési évet (1990), s egy idősebb és egy fiatalabb almintát alakítottunk ki.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

demográfiai háttérváltozókat (nem, szülők iskolai végzettsége, házasságban él-e, van-e gyermeke, anyagi helyzet, életkor, főállásban dolgozik-e).

Eredmények

Első lépésben a munkaértékek itemeinek a pozícióit és az átlagait vizsgáltuk meg. A második táblázat a minta egészének, a roma almintának, illetve a magukat nem romának vallók által kialakított munkaérték-rangsorokat tartalmazza. Az első két oszlop pozíciói között nem találhatunk eltéréseket, hiszen a minta nagyobb része (92,1%) nem vallotta magát romának. A preferenciák rajzolata ebben a két oszlopban inkább az extrinzik motivációhoz kapcsolódik. A munkaértékek, mint már utaltunk rá, a gazdaság és a munkaerőpiac kontextusába is beágyazottak – az ifjúságnak ezen a területen tapasztalható esélyei és lehetőségei minden bizonnyal tovább erősítik ezt a beállítottságot. Azt is tudjuk a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok alapján, illetve az értékpreferenciák komparatív kutatásai alapján, hogy a magyar társadalom materiális és extrinzik jegyekkel írható le. Az önkiteljesítés és a karrierépítés itemei a lista középső régiójában foglalnak helyet (érdekes munka, szakmai fejlődési lehetőségek stb.). A társadalmi hasznosság és a munkáltató/cég hírneve az utolsó pozíciókat foglalják el. Ha ehhez a rajzolóhoz hasonlítjuk a roma almintha preferenciáit, akkor több ponton is találhatunk eltéréseket. A legnagyobb különbséget a „lakóhelyhez közel lévő munkahely” esetében találjuk – mindez az erős családi és rokonsági kötésekkel, illetve az alacsony mobilitási hajlandósággal hozható kapcsolatba. A kapott adatok annak fényében érdekesek, hogy a romák felülreprezentáltak a hátrányos helyzetű megyékben és járásokban, így a megfelelő munkahelyek gyakran csak földrajzi mobilitással érhetők el. A két oszlop egyéb eltérései egy, a mobilitással és az önkiteljesítéssel kevésbé összekapcsolható munkaérték-mintázatra utalnak, amelyben a kényelmi szempontok dominálnak, a súlypont ugyanakkor ebben az esetben is az extrinzik jegyekre esik.

2. táblázat: A munkaértékek pozícióinak rangsora a Magyar Ifjúság 2012 alapján (N=8000, 7375 és 625)

<i>Minta egésze</i>	<i>Nem roma</i>	<i>Roma</i>
jó fizetés	jó fizetés	jó fizetés
biztos munkahely	biztos munkahely	biztos munkahely
jó munkakörülmények	jó munkakörülmények	jó munkakörülmények
jó időbeosztás	jó időbeosztás	jó időbeosztás
érdekes munka	érdekes munka	<i>lakóhelyhez közel lévő munkahely</i>

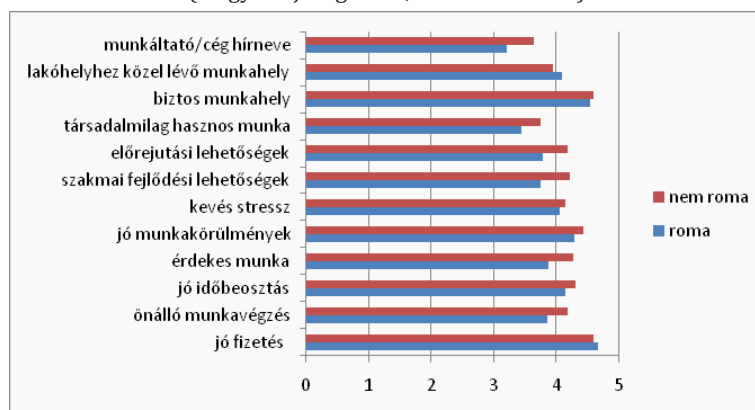
KÖZELKÉP – Tanulmányok

<i>Minta egésze</i>	<i>Nem roma</i>	<i>Roma</i>
szakmai fejlődési lehetőségek	szakmai fejlődési lehetőségek	kevés stressz
önálló munkavégzés	önálló munkavégzés	érdekes munka
előrejutási lehetőségek	előrejutási lehetőségek	önálló munkavégzés
kevés stressz	kevés stressz	előrejutási lehetőségek
lakóhelyhez közel lévő munkahely	lakóhelyhez közel lévő munkahely	szakmai fejlődési lehetőségek
társadalmilag hasznos munka	társadalmilag hasznos munka	társadalmilag hasznos munka
munkáltató/cég hírneve	munkáltató/cég hírneve	munkáltató/cég hírneve

Forrás: Saját szerkesztés

A pozíciók összevetése után az átlagokat is összehasonlítottuk a roma és a nem roma almintában (1. ábra). Láthatjuk, hogy bizonyos itemek a roma almintában kapnak magasabb értéket, tehát a roma fiatalok nem értékelnek alacsonyabban minden egyes kijelentést. A legnagyobb eltérések a karrierépítéshez, a munkahely státuszához, illetve a szakmai fejlődéshez köthetők (munkáltató/cég hírneve, előrejutási lehetőségek, szakmai fejlődési lehetőségek), s két kijelentés esetében találhatunk magasabb átlagot a roma fiatalok esetében (lakóhelyhez közel lévő munkahely, jó fizetés). Kijelenthetjük, hogy a pozíciók és az átlagok mintázatai azonos eltéréseket rajzolnak ki.

1. ábra: A munkaértékek átlagai ötfokozatú skálával mérve (Magyar Ifjúság 2012, N= 7375 és 625)

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A kérdőív egy olyan kérdést is tartalmazott, amelyben a felsorolt munkaértékek közül a megkérdezetteknek a legfontosabbat kellett kiválasztania. A 3. táblázat az itt kapott adatokat mutatja be. Láthatjuk, hogy a nem roma al minta által legfontosabbnak ítélt itemek rajzolata sokkal szórtaabb, bár a „jó fizetés” messze a legmagasabb választottsággal rendelkezik. A választottság aránya azonban a roma fiatalok esetében még magasabb. Az általunk alkalmazott három technika alapján kijelenthetjük, hogy a roma fiatalok munkaértékei sokkal inkább írhatók le extrinzik jegyekkel. Ha meg akarjuk magyarázni a jelenséget, akkor az elméleti keretekben felvázolt jellegzetességeket tudjuk felhasználni – a roma fiatalok sokkal kevésbé látnak olyan mintaadó személyeket a családjukban és a környezetükben, akik az önkiteljesítő munkaattitűdökkel jellemezhetőek, illetve az általuk elérhető állások is sokkal kevésbé jellemezhetőek ezzel a rajzolatával. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a két al minta anyagi tőkével való ellátottsága is eltérő, s hátrányosabb helyzetben a munka funkciója sokkal inkább kapcsolható az anyagi javak megszerzéséhez.

3. táblázat: A legfontosabbnak tartott munkaérték a nem roma és roma fiatalok szerint (százalékos megoszlás, Magyar Ifjúság 2012, N= 625 és 7375)

	<i>Roma</i>	<i>Nem roma</i>
Jó fizetés	70,8	53,0
Önálló munkavégzés	1,1	1,7
Jó időbeosztás	2,5	3,5
Érdekes munka	2,5	6,0
Jó munkakörülmények	3,8	5,2
Kevés stressz	0,5	1,3
Szakmai fejlődési lehetőségek	0,7	3,4
Előrejutási lehetőségek	1,1	2,4
Társadalmilag hasznos munka	0,4	0,9
Biztos munkahely	15,2	21,5
Lakóhelyhez közel lévő munkahely	0,7	0,9
Munkáltató/cég hírneve	0,5	0,1

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy bizonyos független változók hogyan hatnak az egyes itemek megítélésére, s szeretnénk volna azt is megvizsgálni, hogy ezek hatása hasonlóképpen alakul-e a roma és a nem roma al mintában. Tanulmányunk terjedelmi keretei miatt ebbe az elemzésbe nem minden szociodemográfiai mutatót emel-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

tünk be – választásunk a nemre, az életkorra és az anyagi helyzet szubjektív megítélésére esett. A kapott adatokat a 4. táblázat tartalmazza. A táblázatról leolvasható, hogy két szociodemográfiai változó hatása eltérőnek (nem, életkor), míg az anyagi helyzet hatása hasonlóan mutatkozik. Az értékesztek módszertani sajátosságai miatt az eltérések azonban nem minden esetben takarnak/takarhatnak tényleges differenciákat – bizonyos csoportok hajlamosak az itemeket szisztematikusan magasabbra értékelni. (Az értékesztek tényleges aktivitásokat, magatartásmódokat nem mérnek, csak „teoretikus” elkötelezettséget, ezért a kapott eredményekkel minden esetben óvatosan kell bánnunk.) A nem változója a nem roma almintában a változók legnagyobb hányadát magyarázza, mégpedig oly módon, hogy a nők elkötelezettebbnek mutatkoznak a munkaértékek irányába (kivételt a „jó fizetés” változója képez). Egy korábbi elemzésünkben, amelynek során az általános értékpreferenciákat vizsgáltuk, már talákoztunk hasonló eredménnyel (Bocsi 2012). Bármilyen is legyen azonban az eltérések oka, kijelenthetjük, hogy a fiatal roma nők esetében ez a magasabb intenzitású elméleti elkötelezettség nem működik. Hasonló rajzolatokat találunk az életkor változója esetében is – itt a kivételt a lakóhely közelségének a változója jelenti. Az életkor kapcsán gondolhatunk arra, hogy az ifjúsági életszakasz lefolyása más a két társadalmi csoportban (Zinnecker 1993) – annak a klasszikus, középosztálybeli ívével kevésbé találkozhatunk a roma almintában. A gyermekvállalás és a családalapítás korábbi időpontja is átalakíthatja az életkor változójának hatását, s minden bizonnyal a húszas életévekben a munkaerő-piaci beilleszkedés alacsonyabb aránya is tompítja azt. Az anyagi helyzet hatása azonban mind a két minta esetében hasonló: a kedvezőbb anyagi helyzetben lévő csoportok elkötelezettsége magasabb, s szemléletes azoknak a munkaértékeknek a sora, amelyek egyik almintában sem mutatnak szignifikáns különbségeket (jó fizetés, biztos munkahely, lakóhelyhez közel lévő munkahely – ezek mindegyike klasszikusan extrinzik motiváción alapul).

4. táblázat: A szociodemográfiai változók hatása a munkaértékekre (ANOVA, $p < 0,05$, Magyar Ifjúság 2012, $N = 7375$ és 625 . A táblázatban a szignifikánsan magasabb értékeket mutató alminták nevei szerepelnek.)

	Nem roma			Roma		
	Nem	Életkor	Anyagi helyzet	Nem	Életkor	Anyagi helyzet
Jó fizetés	férfi	–	–	–	fiatalabbak	–
Önálló munkavégzés	–	–	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Jó időbeosztás	nő	–	kedvezőbb	–	–	–
Érdekes munka	–	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Jó munkakörülmények	nő	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	–

KÖZELKÉP – Tanulmányok

	Nem roma			Roma		
	Nem	Életkor	Anyagi helyzet	Nem	Életkor	Anyagi helyzet
Kevés stressz	nő	–	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Szakmai fejlődési lehetőségek	nő	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Előrejutási lehetőségek	nő	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Társadalmilag hasznos munka	nő	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb
Biztos munkahely	nő	–	–	–	–	–
Lakóhelyhez közel lévő munkahely	nő	idősebbek	–	–	–	–
Munkáltató/cég hírneve	nő	fiatalabbak	kedvezőbb	–	–	kedvezőbb

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

Következő lépésben faktoranalízist végeztünk, s ennek során két munkaérték-faktort alakítottunk ki, amelyek a „karrierista intrinzik” és a „kényelmes extrinzik” nevet kapták. A faktorokat principal components becsléssel készítettük és varimax módszerrel rotáltuk. A megőrzött információ mennyisége 62,5% volt, és a faktorképzés során 10 itemet tartottunk meg. A faktorokat az 5. táblázat mutatja be.

5. táblázat: A magyar ifjúság munkaérték-faktorai (Magyar Ifjúság 2012, N=8000)

	Karrierista intrinzik	Kényelmes extrinzik
Jó fizetés	,074	,826
Önálló munkavégzés	,653	,383
Jó időbeosztás	,414	,626
Érdekes munka	,643	,448
Jó munkakörülmények	,373	,731
Szakmai fejlődési lehetőségek	,719	,403
Előrejutási lehetőségek	,697	,396
Társadalmilag hasznos munka	,774	,035
Biztos munkahely	,136	,809
Munkáltató/cég hírneve	,737	,061

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar ifjúság 2012)

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Az első faktor olyan kijelentéseket fog össze, amelyek az önkiteljesítéshez kapcsolódnak, s karrierépítéssel kapcsolatos, illetve önállósághoz fűződő itemeket tartalmaznak. Érdekes módon ehhez a faktorhoz sorolhatjuk a „társadalmilag hasznos munkát” is, amely arra utal, hogy ebben a faktorban a makrotársadalmi beállítottság is jellemző, míg a kényelmes extrinzik faktor rajzolata énközpontúbb, és a munka státuszgeneráló jegyeitől távolabb esik. Ha a két almintában megvizsgáljuk a munkaértékek faktorszórájainak átlagait, akkor a „karrierista intrinzik” faktor esetében találhatunk eltéréseket (ANOVA, $p < 0,05$, sig.: 0,000). A nem roma almintá munkáértékeire ez a beállítottság lesz jellemzőbb. Kérdés ugyanakkor, hogy ez az eltérés mivel is magyarázható – a jelenlegi gazdasági pozícióval, a befutható pályávevőkkel vagy az eltérő munkaerő-piaci motivációkkal (a faktorszórák átlaga a roma almintában -0,479, a nem roma almintában 0,038 volt). Nem arról van tehát szó, hogy az intrinzik beállítottság nagyon erősen jellemezné a nem roma fiatalokat – inkább a romák esetében lesz jellemző ezeknek a munkaértékeknek az erőteljes elutasítása. A „kényelmes extrinzik” faktor esetében nem találhatunk szignifikáns eltérést.

Ha az előbb felhasznált szociodemográfiai változók munkaérték-faktorokra gyakorolt hatásait elemezzük, akkor a kapott eredmények megerősítik a korábbi adatokat. Az extrinzik beállítottság esetében nem találunk eltéréseket – a „kényelmes extrinzik” faktor értékeit sem a nem, sem az életkor, sem pedig az anyagi helyzet nem alakítja egyik almintában sem. A „karrierista intrinzik” faktor esetében a nem roma almintá bizonyos csoportja jellemezhető ilyen beállítottsággal (nők, fiatalabbak), ami akár egyfajta idealistább hozzáállást is feltételezhet. A kedvező gazdasági helyzet a nemzetközi szakirodalomban is megismert pozitív hatást fejt ki az intrinzik értékekre mind a roma, mind pedig a nem roma fiatalok esetében (6. táblázat).

6. táblázat: A független változók „karrierista intrinzik” faktorra gyakorolt hatása (ANOVA teszt, $p < 0,05$, Magyar Ifjúság 2012, N=7375 és 625)

	<i>Nem roma</i>	<i>Roma</i>
Nem	nőkre jellemzőbb	NS
Életkor	fiatalabbakra jellemzőbb	NS
Anyagi helyzet	kedvező helyzetben lévőkre jellemzőbb	kedvező helyzetben lévőkre jellemzőbb

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

Empirikus elemzésünk utolsó lépéseként arra vállalkoztunk, hogy a szociodemográfiai változóknak egy szélesebb körét beemeljük egy regressziós modellbe, s abban szintén szerepeltessük az etnikai hovatartozás változóját. Arra kerestük tehát a választ, hogy ebben az esetben is megmarad-e a hatása a felvállalt roma identitásnak, vagy az eltérő beállítottság csupán az eltérő családi állapot, gazdasági helyzet

KÖZELKÉP – Tanulmányok

stb. eredménye. A modellbe négy lépésben vontuk be a változókat: az első lépésben a nem, a gyermek megléte és a házasság szerepelt, a második lépésben a szülők iskolai végzettségének dichotóm változója, a harmadik lépés a főállású munka meglétét és az anyagi helyzet változóját tartalmazta, míg utolsó lépésben az etnikai identitás szerepelt a modellben. A „karrierista extrinzik” faktorhoz tartozó adatokat a 7. táblázat tartalmazza, míg a „kényelmes extrinzik” faktor adatai a 8. táblázatról olvashatók le.

7. táblázat: A magyarázó változók hatásai a „karrierista intrinzik” faktor esetében (Magyar Ifjúság 2012, regressziós modell, $p < 0,05$)⁵

	lépés		lépés		lépés		lépés	
	béta	szig.	béta	szig.	béta	szig.	béta	szig.
Nem	,063	,000***	,057	,000***		NS		NS
Gyermek	-,144	,000***	-,115	,000***	-,080	,000***	-,057	,007**
Házás	,026	,049*		NS		NS		NS
Életkor				NS		NS	-,046	,029*
Diplomás anya				NS		NS		NS
Diplomás apa			,053	,001**		NS		NS
Fő tevékenységként dolgozik						NS		NS
Anyagi helyzet					,210	,000***	,182	,000***
Etnikai hovatartozás							-,103	,000***
R ²	0,140		0,145		0,265		0,281	

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

(***: sig=0,000; **: sig: 0,001 és 0,01 között, *: sig: 0,01 és 0,05 között)

Az első lépés alapján úgy tűnik, hogy a nem és a családdal kapcsolatos változók mindegyike szignifikáns hatással bír az intrinzik munkaértékekre – bár annak értékét csak a gyermekes lét csökkenti. Az apa végzettségének a bevonásával a házasság hatása eltűnik (ez valószínűleg a házasságban élők eltérő (kedvezőbb) anyagi helyzetével magyarázható. A „nem” szignifikáns hatása a munkával, anyagiakkal kapcsolatos változók bevonása esetén már nem kimutatható – tehát nem a nők hajlamosab-

⁵ Az attribútumok a következők voltak: nem: 0 – férfi, 1 – nő; gyermek: 0 – nincs gyermeke, 1 – van gyermeke; házás: 0 – nem házas, 1 – házas; diplomás anya: 0 – nem diplomás, 1 – diplomás; diplomás apa: 0 – nem diplomás, 1 – diplomás; fő tevékenységként dolgozik: 0 – nem, 1 – igen; anyagi helyzet: 0 – szubjektív anyagi helyzete inkább rossz, 1 – szubjektív anyagi helyzete inkább jó; etnikai hovatartozás: 0 – nem roma, 1 – roma. R² értékek a lépések során: 0,140, 0,145, 0,265 és 0,281.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

bak az intrinzik munkaértékek elfogadására, hanem a kedvező anyagi helyzet teszi őket fogékonyabbá, s a két változó összefügg.⁶ Két változó egyik lépés során sem formálta az intrinzik munkaértékeket: ez a „diplomás anya” és a „fő tevékenységként dolgozik” volt. A modell utolsó szakaszában is megmarad azonban a „gyermek” hatása – a gyermekes szülők intrinzik munkaértékekhez való viszonya negatív, s hasonló irányba mozdítanak a magasabb életkori kohorszok is.⁷ Legerősebb – és pozitív – hatása a kedvezőnek ítélt anyagi helyzetnek van, azonban a modellbe utoljára bevont etnikai hovatartozás is jelentős magyarázó erővel bír. Az itt tapasztalható összefüggés iránya a korábbiakkal megegyező, tehát a roma identitás az intrinzik munkaértékekre negatív hatást gyakorol, s hatása akkor is megmarad, ha a modellben szocio-demográfiai vagy az anyagi helyzethez kapcsolódó változókat is beemelünk.

8. táblázat: A magyarázó változók hatásai a „kényelmes extrinzik” faktor esetében (Magyar Ifjúság 2012, regressziós modell, $p < 0,05$)

	lépés		lépés		lépés		lépés	
	béta	szig.	béta	szig.	béta	szig.	béta	szig.
Nem		NS		NS		NS		NS
Gyermek	,037	,006**		NS		NS		NS
Házass	-,029	,029*		NS		NS		NS
Életkor			-,028	,047*	-,047	,031*	-,048	,031*
Diplomás anya				NS		NS		NS
Diplomás apa				NS		NS		NS
Fő tevékenységként dolgozik						NS		NS
Anyagi helyzet					,066	,001**	,066	,001**
Etnikai hovatartozás								NS
R ²	0,033		0,041		0,087		0,087	

Forrás: Saját szerkesztés (Magyar Ifjúság 2012)

⁶ A nemi különbségekről és hatásairól, illetve a férfihátrány hipotéziséről bővebben: Fényes (2010), illetve Fényes – Pusztai (2006).

⁷ Az életkor szignifikáns hatása a harmadik lépésben eltűnik. Ennek magyarázata lehet, hogy az anyagi helyzet ekkor kerül bevonásra. Az életkornak a szegénységi ciklusokkal való összefüggései ismeretek (Spéder 2002), s tudjuk, hogy a gyermekvállalás is inkább erre az életszakaszra tolódott ki. A negyedik lépésben az életkor hatása ismét szignifikáns lesz – ekkor került bevonásra az etnikai hovatartozás változója. Úgy véljük, hogy a változást a két almintá életciklusainak eltérései okozhatták.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A 8. táblázat legfontosabb tanulsága az, hogy „kényelmes extrinzik” munkaérték-faktor értékeire az etnikai hovatartozás egyáltalán nem gyakorolt hatást. Magyarázó erővel gyakorlatilag két változó bírt: az egyik az életkor, a másik pedig az anyagi helyzet. A gyermekes lét pozitív és a házasság negatív hatása már a második lépésben eltűnik, azokat az életkor változója semlegesíti (minél idősebb kohorszhoz tartozik valaki, annál inkább hajlamosabb az értékfaktor elutasítására). A harmadik lépésből az anyagi helyzet pozitív hatása olvasható ki (a kedvezőbb anyagi helyzet magasabb elfogadást generál), s a magyarázó változók rendszerét az etnikai hovatartozás már alakítja. A magyarázott irányok arra is rámutatnak, hogy az extrinzik és az intrinzik beállítottság nem két ellentétes pólusként fogható fel, hiszen az irányok megegyeznek. A húszas életevek második felében, úgy tűnik, a munkaértékek irányába mutatott elkötelezettség mindkét területe halványabban jelenik meg (valószínűleg a tényleges munkaerő-piaci tapasztalatok hatására is), míg a kedvezőbb anyagi helyzet extrinzik és intrinzik területen is magasabb elkötelezettséget indukál.

Összegzés

A magyarországi roma fiatalok társadalmi integrációjának minden más társadalmi csoporthoz hasonlóan a munka az egyik legfontosabb szála. A szakirodalomból ismert tény, hogy a kiilleszkedés folyamatának az egyik dimenziója is ennek mentén történik (Castel 1993). A rendszerváltás utáni években azonban a roma populáció oly mértékben kiszorult a munkaerőpiacról, hogy ténylegesen nem beszélhetünk kiilleszkedésről, hiszen a családok legnagyobb hányadában már a második generáció nő fel úgy, hogy munkaértékeire a szülők kereső foglalkozása nem, vagy alig gyakorolhat hatást. Ennek a jelenségnek a statisztikai következményei ismertek, azonban az attitűdök és az értékek szintjén kevés empirikus munka foglalkozik a témával, s még kevesebb az olyan kutatás, amelyben országos, reprezentatív, s több száz fős mintával dolgoznak a kutatók.

Tanulmányunkban arra vállalkoztunk, hogy a roma fiatalok munkaértékeit feltérképezzük, s igyekeztünk pontosabb képet adni arról, hogy ezen a területen milyen sajátosságokkal bírnak a 15–29 év közötti roma fiatalok. Láthattuk, hogy esetükben a munka extrinzik motivációs bázisa erőteljes, a középosztályra jellemző, a karrierépítés és a szakmai fejlődés elemeit is magában foglaló beállítottság pedig háttérbe szorul. Első hipotézisünk is erre vonatkozott, a kapott adatok alapján azt mondhatjuk, hogy sikerült valószínűsíteniünk ezt a feltevést. Az eredmény előrejelíti a fiatalok későbbi munkához való viszonyát is. Bár a munkaértékek az ifjúság esetében még képlékeny rajzolatot mutatnak, fontos látnunk, hogy a romák esetében azok az események, amelyek a nem roma fiatalok beállítottságait a húszas évek második felében még formálják, vagy nem következnek be (pl. munkavállalás), vagy pedig már korábban megtörténtek (pl. gyermekvállalás és családalapítás). Így akár

KÖZELKÉP – Tanulmányok

azt is feltételezhetjük, hogy az életkor munkaértékeket szilárdító-alakító hatása kevésbé működik. (Láthattuk, hogy az életkor esetében nem találtunk szignifikáns hatást a variancia-analízis használatakor a roma almintában.) A munkaértékek értelemszerűen kihatnak a munkaerő-piaci részvételre és döntésekre, s ez egy erősen extrinzik rajzolat esetében az egyéni karriernek gátja is lehet. Ez a megállapítás igaz lehet olyan itemekre is, mint például a „lakóhelyhez közel lévő munkahely”, amely a munkavállalási mobilitást akadályozhatja.

Empirikus elemzésünk második hipotézise azt feltételezte, hogy az etnikai hovatarozás hatása akkor is szignifikáns marad, hogyha a regressziós modellbe szociodemográfiai és egyéb független változókat is bevonunk. Az eltérő beállítottságok tehát nem pusztán egy speciális gazdasági vagy iskolázottsági helyzetből eredeztethetőek, hanem egyfajta, kulturális kódokkal is leírható magyarázattal is bírnak. Ez a kijelentés az intrinzik elemeket tartalmazó faktor esetében bizonyult igaznak, tehát a második hipotézisünket csak részlegesen bizonyítottuk. Az intrinzik faktor elfogadását a modellünkben az anyagi helyzet, a gyermekvállalás, az életkor és az etnikai hovatarozás együtt alakította.

Elemzésünk talán legfontosabb tanulsága az, hogy rámutattunk, hogy az intrinzik motivációs bázis területén tapasztalható a legkomolyabb eltérés a magyarországi roma fiatalok esetében. Az elvégzett statisztikai módszerek segítségével azt is ki tudtuk mutatni, hogy ez a beállítottság nem pusztán következménye egy adott élethelyzetnek, hanem független változóként is felhasználható. A jelenségről teljes kép azonban pusztán kvantitatív eszközökkel nem kapható, s kvalitatív kutatásokat kellene a jövőben arra építeni, hogy hogyan, milyen mechanizmusok által rögzül ez a fajta beállítottság, hogyan látják munkaerő-piaci jelenlétüket és arra irányuló elképzeléseiket a roma fiatalok, majd a kapott eredményekre építve olyan stratégiákat kellene kialakítani, amelyek a munkaértékeiknek a területén az intrinzik elemek megerősítését tűzik ki célul.

Irodalom

Abu-Saad, Ismael – Isralowitz, Rutherford (1997): Gender as a Determinant of Work Values among University Students in Israel. In: *The Journal of Social Psychology*, 6: 749–763.

Bocsi Veronika (2016): Expanzió és szelektivitás – oktatási helyzetkép a rendszer-váltás után. In: Székely L. (szerk.): *Negyedszázad. Kutatópont, Budapest* (megjelenés alatt)

Bocsi Veronika (2012): The Relationship between Social Gender and the World of Values in Higher Education. In: *CEPS JOURNAL* 4: 111–126.

Castel, Robert: A nélkülözéstől a kiilleszkedésig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. In: *Esély*, 3: 3–23.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Cserti Csapó Tibor (szerk.) (2008): A cigány/roma fiatalok munkaerő-piaci esélyei és a munkanélkülieket segítő non-profit szervezetek szerepe az esélyek növelésében Baranya megyében. In: Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 20. Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Duffy, Ryan D. – Sedlacek, William E. (2007): The Work-Values of First Year College Students: Exploring Group Differences. In: The Career Development Quarterly, 4: 359–364.
- Ester, Peter – Braun, Michael – Vinken, Hank (2006): Eroding Work Values? In: Ester, Peter – Braun, Michael – Mohler, Peter (eds.): Globalization, Value Change and Generations. Leiden. Brill: 89–114.
- Fényes Hajnalka (2010): A nemi sajátosságok különbségeinek vizsgálata az oktatásban. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Fényes Hajnalka – Pusztai Gabriella (2006): Férfiak hátránya a felsőoktatásban egy regionális minta tükrében. In: Szociológiai Szemle, 1: 40–59.
- Holland, John L. (1973): Making vocational choices: A theory of careers. Prentice Hall, Englewood Cliffs
- Kemény István – Janky Béla (2003): A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. In: Esély, 6: 58–72.
- Liskó Ilona (2005): A roma tanulók középiskolai továbbtanulása. Kutatási zárótanulmány, Kutatás Közben sorozat, 268. sz., Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (2010): „Roma Identities in Central, South Eastern and Eastern Europe”. In: Kyuchukov, Hristo – Hancock, Ian (eds.): Roma Identity. NGO Slovo, Prague: 39–52.
- Óry Mária (2005): Hátrányos helyzetű csoportok helyzete a munkaerőpiacon. Felnőttképzési Kutatási Füzetek, Nemzeti Felnőttképzési Intézet, Budapest
- Pálos Dóra (2010): „Cigány” identitások nehézségei. In: Esély, 2: 41–63.
- Schwartz, Shalom H. (1999): A Theory of Cultural Values and some Implications for Work. In: Applied Psychology: An International Review, 1: 23–47.
- Spéder Zsolt (2002): A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. Századvég, Budapest
- Zinnecker, Jürgen (1993): A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In: Gábor Kálmán (szerk.): Civilizációs korszakváltás és ifjúság. Miniszterelnöki Hivatal Ifjúsági Koordinációs Titkársága, Budapest: 5–29.